

Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei

Egy szöveg – egy bármilyen korú, nyelvű, tartalmú, műfajú, formájú szöveg – közzétételének számos módja van a hasonmástól kezdve a kiadó nyelvéen fogalmazott kivonatig és tovább. Hogy ezek közül melyiket választjuk, az szintén számos tényezőtől függ, kezdve a sajtó alá rendező fölkészültségétől a megcélzott publikumon keresztül a technikai és pénzügyi lehetőségekig. A tudományos világ alapvetően két kiadványtípussal számol, amelyek egyike az úgynevezett kritikai, másika a népszerű kiadás. Itt és most a kritikai kiadásról beszélek, amelynek további két változatát a szakmai zsargon kis és nagy kiadásnak nevezi. A kis kiadás szűkebb, a nagy bővebb apparátussal jelenik meg, azonban a közölt szöveg tekintetében nincs köztük különbség. Példaként említek két párhuzamos sorozatot, amelyek közül a Monumenta Germaniae Historica tudományos, a Scriptores Rerum Germanicarum iskolai használatra készült. Magyarországon hasonlóképpen tette közzé klasszikusaink, Jókai, Mikszáth és mások írásait az Akadémiai Kiadó, és innen került a nagyközönség elé a hiteles, de pusztá szöveg. A két példából is látszik, hogy a kis kiadás nem jöhet létre a megelőző nagy nélkül, sőt, megbízható népszerű sincs a megelőző kritikai nélkül. Néha a látszat ennek ellene szól, de csak a látszat. Jelenleg is folyik a Bessenyei György összes műveit közrebocsátó sorozat, formailag kis kritikai kiadásban. Valójában azonban ennek előzménye egy komoly apparátussal készült nagy kiadás, amely viszont csak részben kerül sajtó alá, az anyag tekintélyes része a fiókban marad. A szöveg megállapításához és megértéséhez mindkét esetben ugyanazt a munkát kell elvégezni, csak a honorárium lesz kevesebb. Ezért tehát a következőkben a kritikai kiadásról szólok, és nem teszek különbséget ennek alfajai között. Azoknak pedig, akik csak egy szöveg egyszerű publikálására vállalkoznak, azoknak azt mondom, hogy a kritikai kiadás valamennyi követelményét teljesíteniük kell, ha nem kerül is papírra, mert másképp a szövegközlés is csapnivaló lesz. Példát nem hozok.

Nos tehát a kritikai kiadás feladata *a szerző szándéka szerinti szöveg megállapítása és kritikai apparátussal való közzététele*. (Megjegyzem, hogy a „szerző” fogalma tágan értelmezendő, hiszen nem köthető minden dokumentum egy konkrét személyhez.)

Ami az apparátus lehetséges elemei közül minden körülmények között kötelező, az az úgynevezett szövegkritikai apparátus, vagyis a szöveg megálla-pítását indokoló, állapotát bemutató és a megértéséhez szükséges jegyzet-anyag, amely egyúttal a végzett munka ellenőrzését is lehetővé teszi az olva-só számára. Erről majd még bővebben lesz szó.

Egyebekben ez az apparátus a közzétett dokumentum jellegétől függően bármit tartalmazhat. Nyilvánvalóan más tudnivalókat kell közölni egy ed-dig ismeretlen szerző vagy mű közzététele esetén, mint Rotterdami Erasmus vagy a *Különös házasság* kiadásánál. Más magyarázatok és mutatók kellenek egy teológiai vagy filozófiai értekezéshez, egy vershez, egy krónikához, egy mesegyűjteményhez, egy oklevélhez, egy szótárhoz, egy számtankönyvhöz. Más apparátus kell egy illuminált vagy hangjegyes kódexhez, mint egy XVII. századi regényhez. A megcélzott közönség igényeit is figyelembe kell ven-ni, mert másra kíváncsi a nyelvész, másra a történész és másra az etnogra-fus. Ezt megfordítva azt is mondhatjuk, hogy ugyanazt a szöveget más körí-téssel teszi közzé egy hadtörténész és egy irodalmár, mert mást lát benne és mások az eszközei. Az apparátus tartalmát tehát általános érvennyel nem le-het megszabni. Ugyanígy a formáját sem, hiszen az sem mindegy, hogy egy szerző egy műve kerül-e közlésre, vagy több darab, s hogy azonos műfajúak és tárgyúak-e ezek vagy nem. Eszerint az apparátus lehet egybefüggő vagy tagolt. És így tovább.

Ami mégis általánosságban érvényes: *A sajtó alá rendező törekedjék arra, hogy a kiadvány a lehető legtöbb olvasó és diszciplína számára a lehető legtöbb információt tartalmazza, valamint, hogy a szövegforrás kézbevételeire a következőkben csak kivéte-les esetben legyen szükség.* Példaként megint a Monumenta Germaniae Historicát hozom fel, amely számos kolostori évkönyvet is tartalmaz. Ezek nagyobbik ré-szükben a bibliai történetet adják rubrikákba foglalva a teremtés első évétől az 5000-valahányadikig, amely ponton megalapították a kolostort, és megindul-nak a forrásértékű közlések. A kiadvány itt veszi föl a fonalat, és innen kezdve reprodukálja a szöveget. Ez elég annak, aki az eseménytörténetre kíváncsi. De nem elég annak, aki például a történetírás vagy a kronológia történetét kutat-já. Tucatszámra tanulmányozhatjuk ezeket a publikációkat, és fogalmunk sem lesz arról, hogy milyen egy valódi évkönyv. A teljességnek természetesen van-nak bizonyos határai. Egy kódex közlőjétől elvárható, hogy ismertesse a forrás fizikai jellemzőit, mint állapot, illusztráció, kötés, írásfelület, íróanyag, írásmód, bejegyzés és efféle, de az már nem várható el, hogy ugyanezt megtegye egyen-ként, ha a közölt szöveget hűsz kódex tartalmazza, és nem várható el, hogy meghatározza a tinta vagy a penész típusát. Mindazonáltal legalább figyel-meztetni kell mindenre, ami egy másik szakma számára esetleg érdekes lehet. Ez a másik szakma leginkább a művészet- és a könyvtörténet szokott lenni.

Ami a szöveget és a szövegkritikát illeti, a fentiekből következik, hogy a kri-tikai kiadás munkálatai két egyforma súlyú feladatot állítanak a vállalkozó

elé. Egyik a szöveg megállapítása, másik a közzététele. A rosszul megállapított vagy rosszul közölt szöveg egyképpen haszontalan.

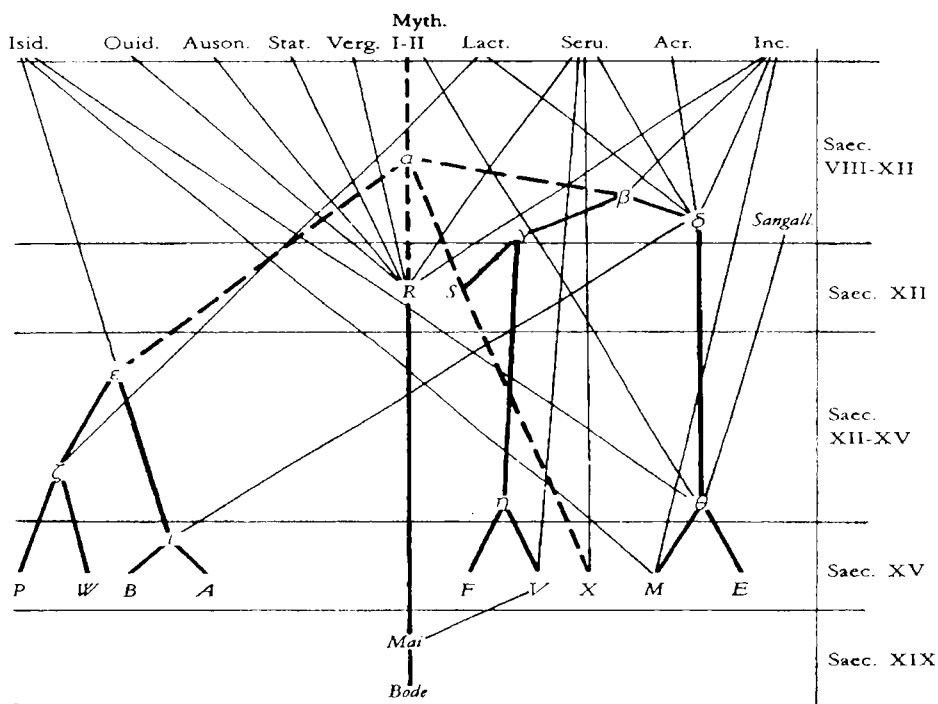
A legelső feladat a *szövegforrások* (általában kéziratok és nyomtatványok) lehetőség szerint teljes körű számbavétele. Erre megint nincs recept, noha a legtöbb számottevő gyűjtemény állománya a közreadott katalógusok segítségével áttekinthető, és ezek a katalógusok szinte teljességgel megtalálhatók az OSZK meg a pesti Egyetemi Könyvtár segédkönyvtárában. Az interneten is egyre több hozzáférhető. De recept talán nem is kell, hiszen a szöveghez általában az nyúl hozzá, aki a témával egyébként is foglalkozik, és ismeri az irodalmat. Vagy ha mégsem, akkor nagyon veselkedjék neki. Ne járjon úgy, mint mi Szepsi Csomborral, akinek az összes művein még meg sem száradt a nyomdafesték, amikor Keserű Bálint meghozta a disszertációját Danckából. Azóta sincs kiadva.

A második lépés a *textológiai forrásérték szerinti minősítés*. Ezt természetesen csak több szövegforrás esetében kell elvégezni. Első helyre az autográf (anonim vagy diktált művek esetében az originális) kézirat, ennek hiányában a szerző által gondozott (vagy korrigált, de legalább figyelemmel kísért) másolat és editio princeps sorolandó, majd az autográf alapján, de a szerző közreműködése nélkül készült editio originalis. Megjegyzem, hogy a nyomdába leadott kézirat a munkálatok során valami általam nem ismert okból kifolyólag szinte törvényszerűen megsemmisül, annak a dokumentumnak tehát, amelynek editio princeps-e van, annak nincs autográf kézírata, illetve ha mégis, akkor az nem azonos a nyomda által használt példánnyal. Pedig a nyomdák a kezdettől kezdve úgynevezett zsákban együtt tartják a kiadvány teljes anyagát. Haiman Györgytől tudom, hogy a Kner-nyomdában különös súlyt fektettek a szerzői kéziratok őrzésére, de már egy sincs meg.

A fenti rangsorhoz hozzáteszem, hogy annak megállapítása nem mindig magától értetődő, hiszen lehet több autográf, lehet fogalmazvány, piszkozat, tisztázat, lehet korrektúrapéldány, lehet szerző által javított, jegyzetelt nyomtatvány, lehet sok más, és lehet egyszerre több azonos rangú szövegforrás. Ezzel szemben – különösen a magasabb állású személyek esetében – hiába is keressük a saját kezét, mert írásaik, főleg a nagyobb terjedelműek, rendszerint diktálás, vagy saját kézzel odavetett, és aztán nyomban szemébe került piszkozat után készültek. Wittnyédy István leveleskönyvének két hatalmas kötetében mindössze négy darab van, amely az ő kezétől származik, pedig ő nem volt arisztokrata, hanem éppenséggel városi jegyző. Másfelől éppen a jelesebb humanisták voltak azok, akik a szépírást elsajátították, és műveiket szívesen tisztázták le a saját kezükkel, mint Boccaccio, Petrarca, Alberti, vagy nálunk Bonfini, akinek Symposion-kódexe saját kezű, még az illusztráció is.

Ezek után következnek az idegen kezű másolatok, kiadások. Ezek értékrendjét nem a keletkezés kora határozza meg. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy egy későbbi nyomtatvány vagy másolat jobb mintát követ, mint egy ko-

rábbi. Föl kell vázolni a *stemma*t, vagyis azt a táblázatot, amely az egyes változatok leszármazását és egymáshoz való viszonyát ábrázolja. Ezen – ha lehet – ajánlatos feltüntetni azokat a ma már nem található példányokat, amelyekből a szövegahagyomány egyes családjai valaha leágaztak. Példaként megmutatom az úgynevezett Második vatikáni mythographus genealógiáját. Ez egy késő Karoling-kori szöveg, amely nyolcszáz év alatt fordultatos pályán jutott el a ma meglevő, a vázlaton latin betűkkel jelzett példányaihoz. A görög betűk azokat a ma már nem található példányokat jelzik, amelyeknél egy-egy fordulat bekövetkezett.

A szövegforrások összevetése révén felszínre kerülnek a szövegváltozatok. Ezek ismeretében válik lehetővé a *főszöveg* körülhatárolása. A főszöveg az a szövegtest, amely a publikáció tárgyát képezi. Egy szerző egy egységes műve esetében ez nem problematikus, különösen, ha rendelkezésünkre áll az autográf, vagy a szerző által szerkesztett kötet. De nehéz a döntés egy anonim vagy több szerzős gyűjteménynél, amely számos változatban terjedt. Gondoljunk egy Aesopusra vagy Leó archipresbiter Nagy Sándor-történetére, melynek egyik változata 50, a másik 90, a harmadik meg 190 epizódból áll. A mű-

nek szokott lenni címe, de kérdés, hogy a szerzőtől származik-e. Zrínyi *Vitéz hadnagyának* a harmadik része a *Centuriák* címet viseli. Ez a cím a kéziratban nincs benne. A köztudatba Megyeri Zsigmond ültette bele, aki így említi egy levelében. Nyilvánvalóan alaptalanul, hiszen a „centuria” szó ’százas egység’-et jelöl, a „centuriák”-nak tehát legalább kétszáz darabból kellene állaniuk, holott az egész 58 fejezetre rúg. (Mellesleg jegyzem meg, hogy az egész műnek sincs címe, azonban Zrínyi másutt többször szól róla, és *Vitéz hadnagynak* mondja, a későbbi címadás tehát ez esetben indokolt és hiteles.)

Az írásnak lehet előszava, lehetnek margináliák, kommentárok, jegyzetek. Számos nyomtatványnál kérdéses, hogy a címlapot, a tartalomjegyzéket, a mutatókat a szerzőnek tulajdonítsuk-e vagy a nyomdásznak. Taurinus *Staurromachiájához* a földrajzi mutatót maga a szerző készítette, az tehát a mű szerves része. Más esetben nem. Főleg a hosszú idő alatt kialakult és széles körben, számos változatban elterjedt gyűjteményeknél döntés kérdése az, hogy melyik állapotot tekintem főszövegnek. Bizonyos műfajoknál eligazítást adhat a forrásvidék földterítése, mert ha egy kérdéses szakasz ugyanabból a forrásból táplálkozik, mint a többi, akkor valószínűleg szerves része a műnek. Akárhogy van is, az idegen hozzá- és betoldásokat ki kell szűrni, a csonkulásokat ki kell egészíteni, a szétszórt töredékeket össze kell boronálni. Így áll össze a főszöveg, amelyhez képest az egyes szövegforrásokban lesznek hiányok és lesznek többletek. Az utóbbiak közzétételéről esetenként kell dönteni, elhanyagolhatók, vagy kerülhetnek például függelékkbe. A megállapított főszöveget csak a legszükségesebb technikai jellegű elemekkel szabad megtoldani. Pótolható a hiányzó cím, kiegészíthető a hiányos fejezetszámozás és így tovább, de a beavatkozást jelezni kell.

Ugyancsak a szövegforrások összevetése után jelölhető ki az alapszöveg, vagyis a szerző szándékával egybevágó vagy ahhoz legközelebb álló változat. A szerzői variánsok között rendszerint az utolsó az irányadó, az „ultima manus”, de csak rendszerint, mert megesik, hogy a szerző a saját jobb meggyőződése ellenére kénytelen módosítani az eredetileg kiadni szándékozott íráson. Ilyen eredményre vezethet a cenzúra vagy az öncenzúra, amely intézmény mindig is létezett, ha nem pont így nevezték is. Saját kezűleg több példányban leírt művek között is lehetnek tartalmi eltérések aszerint, hogy az adott példány éppen melyik mecénásnak volt szánva. Thuróczy Krónikájának van egy németországi meg egy magyarországi terjesztésre szánt változata. Amikor Bonfini elindult Magyarországra, két korábban készült műve, a Herodianus- és a Hermogenes-fordítás elé Mátyáshoz címzett előszót írt. Ugyanekkor roppant ügyesen kiemelt egy levélpárt a már szintén kész Symposionból, új szöveget írt rá, mely azt mondja, hogy a Herodianust és a Hermogenest már eleve Mátyás számára készítette. Ezt kötötte vissza a régi helyére. Ez a turpisság nagy zavart okozott, mert úgy fest a dolog, mintha jóformán egész életében Mátyás számára dolgozott volna, már akkor is, amikor

még eszébe sem jutott a magyarországi utazás. Idegen kezű példányok esetében irányadó a szerző gondolatvilágához, stílusához, nyelvezetéhez való közelség foka. Ehhez természetesen tüzetesen tanulmányozni kell az egész életművet. Több autográf vagy egyenértékű másolatok, kiadások esetén választani kell, mert *a közlés csak egy alapszövegen alapulhat*, a változatok kontaminálása szigorúan tilos. Az alapszöveg kiválasztása az egyik legkényesebb, mert meghatározó mozzanata az egész munkafolyamatnak. Ha az eltérő helyek terjedelme és tartalma indokolja, lehet több alapszöveg, ezeket azonban külön vagy párhuzamosan kell közzétenni.

Tehát a főszöveghez képest vannak hiányok és többletek, az alapszöveghez képest vannak változatok.

A kiadás törzse a főszöveg alapszövege. És azt mondom, hogy miután idáig eljutottunk, az egész munkát előlről kell kezdeni, mert a főszöveg, az alapszöveg és a változatok birtokában egész biztosan át kell értékelni a szövegforrásokat, és módosítani kell azt a stemmát, amelyet az elején felvázoltunk. Ezt a folyamatot a nyomdába adás előtt még párszor meg kell majd ismételni. Ha szerencsénk van, a fő- meg az alapszöveg végig ugyanaz marad.

Az alapszöveghez járul a *szövegkritikai apparátus*. Ennek egyik feladata az alapszöveg tökéletlenségeinek a kiküszöbölése, az emendáció, vagyis a szerző szándéka szerinti textus helyreállítása, másik feladata a szövegforrások eltéréseinek az összevetése. Harmadszor itt kell jelezni a szerzői vagy idegen kézzel eszközölt módosításokat, mint törlés, beszúrás, felül- és átírás, átszámolás, aláhúzás, marginális jel és a többi.

Ami az *emendálást* illeti, akár autográfrol, akár másolatról, akár nyomtatványról van szó, ritka – vagy inkább nincs – olyan példány, amely tökéletes volna. Az alapelv az, hogy *a szövegben a helyreállított formát közöljük, az ettől eltérő alakot a jegyzet mutatja*. Autográf fogalmazvány esetében ez többnyire kevés gondot okoz, rendszerint csak íráshibákról van szó. Ezeket nem is kell föltétlenül jegyzetelni. Az általános gyakorlat szerint a nyilvánvaló toll- és sajtóhiba (például egy felfordult „n” betű, a „minimum” szóból hiányzó egyik láb) megjegyzés nélkül helyes formában közölhető, kivéve mégis a tulajdonneveket és a szöveghez képest idegen nyelvű szavakat. Kivéve továbbá azokat a tévesztéseket, amelyek az értelmezésben zavart okozhatnak vagy okozhattak, például egy későbbi másoló számára. Ezt persze nem könnyű megítélni, ezért jobb a fölösleges precizitás, mint a beláthatatlan következményű nagyvonalúság. Közismert a Calepinus-szótár 1585-ös kiadásának bizvást elhanyagolható tévesztése, ahol is egy hosszú „f” derekán átcúsúzott a vonalka, s így keletkezett a „söveg”-ből „föveg”, amely sajtóhiba máig ható érvényt szerzett. Másolat, akár saját kezű tisztázat esetében lényegesen több a hibalehetőség. A hibák típusa a másolás technikájától is függ, illetve a másolás technikájára a hibák jellegéből is következtetni lehet. Az elhallás első sorban a másoló számára ismeretlen szavak esetében hoz létre torzszülöttet,

az elnézés sokszor csonkítja a szöveget, mert az azonos betűcsoporttal kezdődő sorok, mondatrészek esetén a szem könnyen átugorja az egyiket. Előfordul, hogy a mintából egy egész levél hiányzott, amit a másoló nem vett észre, és mechanikusan írta tovább a mondatot.

Az emendálás csakis azokra a hibákra vonatkozhat, amelyek a leírás során keletkeztek. *A szerzőtől származó helyesírási, nyelvtani, prozódiai, ritmikai, stilisztikai és tárgyi hibák javítása szigorúan tilos.* Erre az apparátus más részében kerülhet sor, de semmi esetre sem a szövegközlésben. Hasznos tanács, hogy ne akarjunk okosabbak lenni a szerzőnél. Az emendálás egyébként is fokozott óvatosságot igényel. Tudniillik van egy roppant kényes bökkenője, melyet mindig a szemünk előtt kell tartanunk: nem minden hiba, ami annak látszik. Már az is problematikus, hogy mi az a hiba, hiszen a minősítés attól függ, hogy én jónak találok-e az adott helyet vagy nem, márpedig a szerzőtől nem lehet elvárni, hogy velem egy srófra járjon az agya. Zrínyi *Mátyás-elmékedéseinek* a kéziratában ez áll: „a mi gyönyörűséges pennáink, Istvánfink”. Magától értetődő, hogy a „pennáink” elírás „pennánk” helyett, tehát kivétel nélkül minden kiadás emendál. Sőt, egyszerű tollhibáról lévén szó, jegyzetet sem ad hozzá. Ámde ugyanebben a műben olvassuk, hogy Pogyebrádnak Mátyás a „vei” volt, a *Vitéz hadnagyból* megtudjuk, hogy Julius Caesarnak „a Fortuna jó akarói” volt, az *Afium* pedig azt mondja, hogy „a mi első politikáink a fegyver volt”. Szó sincs tehát hibáról, egy számomra szokatlan nyelvi formáról van szó. Lehet, hogy én jobban tudok magyarul, mint Zrínyi, de ezt nem a szövegközlésben kell bizonyítanom. *A sajtó alá rendező ne a szerző szövegét próbálja a saját ismereteihez és ízléséhez igazítani, hanem igyekezzék azt megérteni és megértetni.* Ismétlem, amit az előbb mondtam: a hibát a szerző gondolatvilágának, stílusának, nyelvezetének ismeretében tudom fölfedezni, pláne javítani, amihez persze ismernem kell az egész életművet. A szöveg módosítása a legutolsó mozzanat legyen.

A másik bökkenő, hogy a hibás helyet szilárd kapaszkodó nélkül biztonssággal nem lehet javítani. Szilárd kapaszkodónak tekinthető, ha ugyanaz a frázis többször is előfordul, az lehet a forrás, a fogalmazáshoz alapul szolgáló dokumentum, ha megvan, és így tovább. Az attól való lényeges eltérés, ha a szöveg formailag is hibásnak látszik, valóban hibát takarhat, és eséllyel javítható. De máskülönben? Ha egészen biztos fogódzónk nincs, a kísérletezés és az önkényes beavatkozás nemhogy fölösleges, de egyenesen káros. A hibás darab inkább maradjon úgy. Az olvasót persze figyelmeztetni kell.

Előfordul, hogy a jó szöveg a rossz. A nagy tudású és gondos filológus ugyanis nem mechanikusan másol, hanem értelmezi is a szöveget, és ahol hibát talál, ott javít. Csakhogy a hiba néha nem ott rejtőzik, ahol felbukkan. Brodarics nevezetes beszámolójában van egy bőséges földrajzi leírás Magyarországról. A műnek minden egy- és közelkorú kézírata, sőt 1527-es első kiadása is elveszett. Két meglevő változat a leírást ezekkel a szavakkal zárja: „Nos situm eius,

ut magis esset conspicuus, in sequenti charta oculis legentium subiicere voluimus, qui talis est.” Ezután azonban nem a „sequens charta” következik, hanem a király indulásáról szóló tudósítás. Kétségtelen, hogy a földrajzi szemle végén eredetileg volt egy térkép, amely az olvasó szeme elé tárta mindazt, amiről eddig szó esett. Amikor a másolatok készültek, a térkép már elkallódott, de ketten mechanikusan átvették a szöveget. A szemfüles Zsámboky észrevette a hiányt, és egypár szócska törlésével helyreállította az egyensúlyt: „ut magis esset conspicuus, oculis legentium subiicere voluimus”. Az egyébként is múlt idejű „voluimus” magától értetődővé teszi, hogy a mondat az eddig olvasott leírásra vonatkozik, és nem kelt hiányérzetet. Egy másik scriptor az olvasót kifejezetten a megelőző leíráshoz utasítja: „in precedenti pictura oculis legentium subiicere voluimus”. Ha csak ezek a jó szövegek állnának a rendelkezésünkre, nem is tudnánk, hogy 1527-ben térkép készült az országról.

Ha a forrás rendelkezésünkre áll, akkor is kell az óvatosság, noha más oldalról. Először is figyelmeztetek arra, hogy ezeknek a régieknek ma már elképzelhetetlen kapacitású memóriájuk volt. A száz és ezer sorokra terjedő memoriter bebiflázása a kisiskolás kortól kezdve mindennapos gyakorlataik közé tartozott, és a kommunikáció akkori lehetőségei között erre nap mint nap szükségük is volt. Gondoljunk egy követre, aki húsz-harminc nyomtatott lapra terjedő beszédét fejből mondta fel, és Mátyás királyra, aki – Galeotto szerint – azt egyszeri hallás után szóról szóra visszaidézte. Tehát az irodalmi idézet legtöbb esetben a szerző fejből sarjad és nem a citált mű fellapozott példányából. Azonban ebből következőleg némi pontatlanság gyakran tapasztalható. Különösen a bibliai locusok esetében szokott ez félreértést okozni, mert manapság hajlandók vagyunk annyi bibliaváltozatot föltételezni, ahány variációban egy-egy helyet a régiek idéznek. Hát erről szó sincs.

Másodszor nem bizonyos, hogy a forrásnak ugyanaz a változata fekszik előttünk, mint amely annak idején a szerző kezében járt. Tehát egy XVI. századi földrajzi tárgyú írást ne szembesítsünk egy modern Ptolemaios-kiadással. Kevesen tudják, mit jelent egy XVII–XVIII. századi fóliáns címlapján az „ad fidem codicum” kifejezés. Nem azt jelenti ám, hogy a benne foglalt ó- és középkori meg humanista szöveget a kézírathoz ragaszkodó hűséggel közli, hanem azt jelenti, hogy annak Plinius- meg Cicero-idézeteit a legújabb, „ad fidem codicum” készült Plinius- meg Cicero-kiadás szerint átírja. Így aztán tartalmilag bizonyára jobb, de szöveg szerint hamis változatot ad.

A szövegkritikai apparátus másik feladata a *szövegforrások eltéréseinek az összevetése*. Ha autentikusnak tekinthető szövegforrásunk nincs, ez nagyon fontos, mert igaz ugyan, hogy a rendelkezésünkre álló változatok közül alapszövegként csak az egyiket használhatjuk, de annak javításához, kiegészítéséhez a többi segítséget adhat. Meglehet, hogy egy értékrendben hátrább sorolt másolat bizonyos pontokon mégis közelebb áll az eredetihez. A kevésbé értékes variánsok is adhatnak ötleteket az emendáláshoz.

A nem szövegforrás-értékű változatok regisztrálása diszciplinánként eltérő. A történettudomány megelégszik az alapszöveg közzétételével; ha egy oklevél több későbbi másolatban is fennmaradt, ezekről még csak említést sem tesz. A történést csak a dokumentumban foglalt adat érdekli, és a másolat azon csak ronthat. A nyelvész minden példányt külön műnek tekint, mert az ő számára egy-egy hangnyi eltérés is fontos. A klasszika-filológia csak a szövegcsaládokat, illetve azok reprezentatív képviselőit méltatja figyelemre, az egyes példányok eseti eltéréseit nem jegyzi. Hát persze, hiszen az ókori szövegek szinte kivétel nélkül kései, legjobb esetben Karoling-kori másolatokban maradtak fenn, a kutatás tehát azt tartja elsőrendű feladatának, hogy az eredetit visszaállítsa, vagy legalább ahhoz közeli állapotot rekonstruáljon. Erre pedig nem az egy-két betűre rúgó eltérések, hanem a szavakra, sorokra, mondatokra terjedő egybeesések adnak lehetőséget. Emellett a fontosabb művekről a XII. és a XV. század között oly nagy számban készültek kópiák, hogy azok egyedi sajátosságait képtelenség is lenne egytől egyig regisztrálni. Az irodalomtudomány – a középkori és a humanista anyag vonatkozásában – a teljes körű számbavételt kísérli meg. A többi diszciplinától eltérőleg nemcsak a műre, hanem annak utóéletére is kíváncsi. Mert nem közömbös, hogy egy-egy jeles személyiség egy adott műnek éppen melyik példányát forgatta. Világos, hogy bizonyos tekintetben figyelemre méltók a félreértések, a félreolvasások, a tudatos módosítások. Zrínyi közismert munkájának címében a kéziratok egyik csoportja az „afium” szót jegyzi, egy másik csoport ezt „fátum”-ra igazítja, és „a török fátum ellen való antidotum”-ról beszél, egy harmadik meg kihagyja, és így lesz „a török ellen való antidotum”. Anélkül, hogy belemennék a dolog taglalásába, érezhető, hogy a három változat három markánsan elkülönülő szemléletre mutat. Az nem kérdés, hogy a változatok teljes körű számbavétele minden mű esetében hasznos lenne, a kérdés csak az, hogy megvalósítható-e. Éppen az *Afiumnak* vagy harminc kéziratosa másolata és tucatnyi kiadása van, a variáns helyek száma több ezer. Egy mindent felölelő kiadás a lényegét, magát a szöveget és a pregnáns vonalakat temetné maga alá.

Manapság kezd divatba jönni – legalábbis elméletben és lehetőségben – a szövegkiadás két új módja, a szinoptikus és a genetikus kiadás. A szinoptikus kiadás az alapszövegen belül vagy ahelyett különböző jelekkel elkülönítve egybefolyóan közli valamennyi változatot. Ez főleg akkor hasznos, ha a szövegforrások között nem állítható fel sorrend. A szigorúan vett kritikai kiadástól nem annyira elveiben, mint inkább formájában és technikájában különbözik. Olvasni elég kényelmetlen lehet, de be kell vallanom, hogy én még ilyet publikált formában nem láttam, úgyhogy bővebben nem tudok beszélni róla. A mai technikai lehetőségek módot adnának arra, hogy a kiadás nyomtatott formában csak a fő vonalakat mutassa be, a változatok teljes köre egy csatolt lemezen közölhető.

A genetikus kiadás inkább elv, mint módszer, és szívesebben nevezi magát szöveggenetikának. A kritikai és a szinoptikus kiadással ellenkezőleg a műnek nem utó-, hanem előéletét vizsgálja, a szöveget keletkezése közben tárja fel. Míg a szövegkritika célja a szöveg invariáns jellegének a megőrzése, illetve az eredeti szöveg helyreállítása, addig a szöveggenetika tárgya a szöveg születése. Bővebben erről sem beszélek, egyrészt azért, mert nem értek hozzá, másrészt azért, mert attól tartok, hogy ez a humanista irodalomra nem lesz alkalmazható. Legalábbis az a névsor, amely a kísérletekkel kapcsolatban szóba kerül, nem errefelé mutat: Zola, Proust, Flaubert, Nerval, Magyarországon Pilinszky. Az egyetlen szerző, aki tudomásom szerint genetikus kiadásban már tanulmányozható, James Joyce.

És valamit a szövegkritikai apparátus harmadik funkciójáról, a későbbi beavatkozások jelzéséről. Ha lehetséges, meg kell különböztetni azokat a kezeket, amelyek ezeket végezték, noha ez többnyire nehezen megy, mert zömmel csak egy-egy betűről van szó. Az íróanyag színe, a vonalvezetés adhat támpontot. Az egész szótagra, szóra terjedők esetében könnyebb a feladat. Legalább arra törekedni kell, hogy az alapszöveget író, tehát autentikusnak tekinthető kezet a későbbi beavatkozóktól elkülönítsük. Az autográf szöveg a szerző által menet közben végzett módosítások valamelyes bepillantást engednek az alkotás folyamatába. Ez különösen fogalmazvány esetében érdekes. Az eredetin végzett idegen kezű változtatás a későbbi másolatok filiaációjának a megállapításához ad segítséget, mert meglehet, hogy az egyik későbbi kópia még az egyik, a másik már a másik megoldást követi. A változatok egy része éppen ezekből a beavatkozásokból keletkezik. Ismét Zrinyit hozom példának. Az ő prózai műveinek egyetlen autentikus kézírata van, az úgynevezett Bónis-kódex, amely valamikor a szerző halála körüli időben készült. Ebbe valaki valamikor belenyúlt, és elég jelentős módosításokat végzett, elsősorban a helyesírás és a hangjelölés tekintetében. Az i-ből egy vonalkával e-t csinált, az u-ból ugyanígy o-t. A beavatkozás időpontját képtelenség megállapítani. Ez pedig baj, mert ha a kódex scriptorához, netalán magához Zrinyihez fűzhető, akkor a kiadásnál ezt kell követni, de ha nem, akkor nem. Az tény, hogy az első nyomtatott kiadás, amelyet Kazinczy Gábor 1853-ban rendezett sajtó alá, ezeket a módosított írásjegyeket adja vissza. Azonban a XIX. század elején erről a Bónis-kódexről három másolat is készült, és ezt a beavatkozást egyik sem mutatja. A változtatás tehát valamikor a XIX. század első felében történt, így a szöveg rekonstrukciójánál nem veendő figyelembe. Talán éppen Kazinczy Gábor volt az, aki a saját kiadását így készítette elő.

Egyebek mellett a kézirat alig látható, de jelentős apróságai kívánják meg, hogy legalább az alapszöveg eredeti példányát kézbe vegyünk. A munka dandárja ma már kitűnő kópiák alapján elvégezhető, nem is lehet hónapokon át nyúzni egy kódexet, de az eredetivel való összevetésre legalább egyszer sort kell keríteni, még akkor is, ha az a Tűzföldön van. Az utóbbi években tekin-

télyes közreadók, akadémiai intézetek is megengedik, hogy az égiszük alatt mikrofilm meg xerox után készült kiadványok lássanak napvilágot. Ez az ő dolguk, de az ódiom mégis csak arra hárul, aki a nevét adja hozzá.

A szövegkritikai apparátusról még annyit, hogy ha másként nem oldható meg, ennek keretében ajánlatos némi segítséget nyújtani az olvasónak a nehezen értelmezhető helyeknél, leginkább egy-egy szó kiolvasásához. Csak egyetlen példát: „cuir – olvasd: centumvir”. Ez nem lehet sok, mert ha sok kell, akkor külön szövegértelmező jegyzetsor kell, szótár, efféle, nem annyira a latin, mint a magyar nyelvű írásokhoz.

És akkor most térjünk a szöveg közzétételére. Ebben a legnagyobb probléma az, hogy a szöveget én gondozom ugyan, de nem én adom ki, pláne nem az én pénzemem. Megjelenik egy kötetben, egy folyóiratban, egy sorozatban és ráadásul egy nyomdában. A kötetnek, a folyóiratnak, a sorozatnak vannak hagyományai és elvei. Van közreadó és kiadó, van sorozatszerkesztő és kötetsszerkesztő, van lektor, a nyomdában van nyomdász, korrektor és betűkészlet. Újabban van zsűri és kuratórium. Ezekhez mind alkalmazkodni kell. Vannak komoly kiadók, mint a Teubner meg a Brepols, amelyek verzális formában csak V-t, kisbetűként csak u-t hajlandók kinyomatni. Mindezek ellenére nem árt, ha a sajtó alá rendezőnek is vannak elvei. Egy dologhoz keményen kell ragaszkodni: a megállapított szövegen senki se módosítson. Ennyit ma már ki lehet vívni, pár évtizeddel ezelőtt ez sem volt könnyű. Gondoljunk József Attila kritikai kiadására.

A követendő elvek között az első, hogy a közölt szöveg áttekinthető, folyamatosan olvasható, érthető vagy értelmezhető legyen, emellett pedig híven őrizze a szerző gondolatait, stílusát, nyelvezetét. Tudniillik, mint mondtam, a rosszul megállapított vagy rosszul közölt szöveg egyképpen haszontalan. Ne feltételezzük, hogy az olvasó – bármely szakma területéről érkezett is – ugyanolyan könnyedén olvassa és érti az adott művet, mint az, aki hónapok és évek során beledolgozta magát.

Először is a szöveget válasszuk el a szövegkritikától. A szöveg az emendált és értelmezett formát tartalmazza, a megjegyzés, a magyarázat, az indoklás, a kérdés jegyzetbe kerüljön. Ne legyen a szövegben szögletes meg hegyes, ferde meg dupla zárójel, kereszt, csillag, kérdő- és felkiáltójel, „sic” és hasonló, ha mégis muszáj, akkor mértékkel. Én még a jegyzetszámot is kerülöm. Inkább javallható a lap- és sorszámra való utalás. Úgy vettem észre, hogy a zárójelek mostanában Szegeden indultak burjánzásnak, és innen terjednek országsszerte, ami persze egyúttal az itteniek kezdeményező szerepét és szorgalmas munkáját dicséri. Azonban a szöveg jószerivel olvashatatlaná válik.

A másik részrevételek, hogy a sok dőlt betű is zavarja az olvasást. Tudniillik a kurzív részek kirínak az álló sorból, az olvasó szeme önkéntelenül is odaugrik, és keresi azt a fontosat, ami kiemelkedik. Ehelyett rendszerint a *kegyelme*-det vagy a *magnificust* találja ott. Emögött többnyire egy félreértés is megbú-

vik. Mert azt tudjuk, hogy a rövidítéseket valahogy föl kell oldani, a kimaradt írásjegyeket pótolni, és a feloldást, a betoldást meg kell különböztetni a kiírt írásjegyeiktől; csakhogy nem minden rövidítés, ami annak látszik. A nően szó ebben a formájában nincs rövidítve, az m nem hiányzik, hanem helytakarékosság végett az o fölé írták. Ugyanez a helyzet minden olyan esetben, amikor az írásjegyeket egy konvencionális jelben kontrahálják. A con-, a -rum, a prae- és a többi hasonló nem számít rövidítésnek, és nem rövidítés az egy jelben összefoglalt teljes szó sem, mint például a névmás, a kötőszó, a prepozíció. Ezek a jelek ebben a tekintetben pontosan úgy viselkednek, mint a számjegy. Azt senkinek sem jut eszébe kurzívval feloldani. Ezeket minden megjegyzés nélkül egyszerűen ki kell írni. Ennél többre csak akkor van szükség, ha az értelmezés bizonytalan, mert nem tudom, hogy quod vagy quae rejtőzik-e mögötte. Latin szövegben ez általában nem kérdés. A magyarban az alapelv hasonló, a gondot az okozhatja, hogy a teljes szót a szerző szóhasználata és helyesírása szerint kell reprodukálni, tehát a „kegyelmed” gy-jét azzal a jellel kell visszaadni, amely a gy-t másutt is jelöli. Egyébként ezek az összevonások akár meg is maradhatnak. A mű végére többnyire úgyszólamint kell egy rövidítésjegyzék vagy szómutató, ahol ezek a többivel együtt elintézhethetők. Főleg olyan műfajok esetében tanácsos ezek megtartása, ahol egy-egy forma furton-furt előkerül, mint egy inventáriumban, egy árjegyzékben, egy leveleskönyvben, egy naplóban. Számos esetben a rövidítést nem is lehet feloldani. „1 kalendarium – den. 15.” Hogy oldom fel?

A pusztán paleográfiai, grafológiai vagy tipográfiai sajátosságot mutató írásjegyet a ma használatos alakjában közöljük (j – i, u – v, ß – sz), a hangértéket és a helyesírás sajátosságát jelölőt meg kell őrizni (c – k, y – i). Az 1832 után keletkezett dokumentumokra más a szabály, de akkor már humanisták nem dolgoztak. Egy másik dátumot azonban figyelembe kell vennünk. Az 1550-ig keletkezett magyar szöveg nyelvemléknek minősül. Ennél az írás minden sajátossága fontos lehet, a teljes betűhűség ajánlatos.

És végül még egy téma, a központosítás, amely következetlen, és főleg a magyar nyelvű írások esetében a mai olvasó számára megtévesztő. A központosítás manapság a nyelvtan, leginkább a mondatkörébe tartozik, vesszőt tesszünk a tagmondatok, a felsorolás egyes tagjai közé, pontot a mondat végére, és így tovább. A régiségben azonban nem erre szolgált. Egyrészt nem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget, tehát a pontot, a vesszőt tollpróbaszerűen is odanyomták a papírra, megnézendő, hogy van-e elegendő tinta a tollban. A jeleket nem is nagyon lehet egymástól megkülönböztetni. Emellett a toll szerkezete olyan volt, hogy oda is szórta a pontokat, ahova az író nem akarta. Elemista koromban ezt még én is megtapasztaltam. Tudatosan a gondolati vagy formai egységek, frázisok, kólonok elkülönítésére, illetve egybefogására használták még a könyvnyomtatás korában is. Ezzel együtt hasonlóképpen következetlen a kis- és nagybetűk használata, tehát bőven előfordul, hogy a

mondat végén nincs pont, a következő meg kisbetűvel kezdődik. A jelkészlet – kettőspont, pontosvessző, kérdő-, felkiáltó-, gondolat-, idézőjel és a többi – kialakulása és rögzülése még a kőtáblákon kezdődött ferde léniaival, és csak a XIX. század második felére fejeződött be, ha ugyan befejeződött, mert nemrégiben ismét felbukkant a ferde lénia az „és/vagy” kifejezésben.

Ez is a legkényesebb kérdések egyike. Az interpunkció a megértéshez nélkülözhetetlen, egyúttal azonban az értelmet meghatározóan befolyásolja, torzíthatja is. A korrekció a sajtó alá rendező elengedhetetlen kötelessége, mert – néhány ritka kivételtől („A királynét megölni nem kell félnetek...”) eltekintve – a szöveg értelmezését nem bízhatja az olvasóra. A központosítást tehát feltétlenül modernizálni kell, a korrigálás azonban a legnagyobb körültekintést igényli, és minden kétes megoldásra figyelmeztetni kell. A dokumentumban elő nem forduló jelet azonban ne használjunk, mert az meg más tekintetben lesz félrevezető.

Még egyetlenegy. Nincs két egyforma szöveg. És mindegyiknek megvan a saját sorsa. Nyilvánvalóan nincs olyan Prokrasztész-ágy, amelybe valamennyit, de akár csak kettőt is bele lehetne gyömöszölni. Tehát nincs olyan szabály, követelmény, tanács vagy tilalom, amely minden esetben alkalmazható. A kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének feladata, hogy a szerző szándéka szerinti szöveget közölje, mielőtt azonban ehhez hozzáfogna, vagy miközben ezen dolgozik, meg kell ismernie a szerzőt, és a szerző ismeretében kell kialakítania a maga közlési elveit. Én a saját munkámból ezt a tanulságot vontam le.

Még még egyet. Ahogy nincs tökéletes kézirat, úgy tökéletes kiadás sincs. Ha a kritika ezt észreveszi, hát annyi baj legyen. Maradjon valami az utókor-nak is.